

Віктор МОЙСІЄНКО

**ВАРІАТИВНІСТЬ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ
ЛІТЕРАТУРНО-ПИСЕМНІЙ МОВІ (НА ПРИКЛАДІ ТЕКСТІВ
ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКОГО АРЕАЛУ XVI ст.)**

У статті проаналізовано випадки варіативного вживання польськими писарями фонетичних, морфологічних та лексичних елементів, з'ясовано причини такого мовного паралелізму.

Ключові слова: *варіативність, мовний вплив, писемна пам'ятка, північноукраїнське наріччя, «руська мова»*

Варіативність мові притаманна завжди. Вияви різних елементів мовної системи (їх реалізація в усному мовленні та на письмі) на різних етапах функціонування мови залежать від різних умов. Звичайно, на ранніх етапах становлення мови розбалансованість (невпорядкованість) її елементів більша. З часом, особливо з появою словників, граматик конкретної мови спостерігаємо вирівнювання звукової, граматичної, лексичної систем аж до внормування на законодавчому рівні. Така розбалансованість – довільний (у міру навченості, освіченості творця тексту) вибір мовних засобів для відтворення думки – призводила до появи варіантів літературно-писемної мови. «Різні типи варіантності були властиві українській літературній мові протягом усієї її історії – за давньоруської доби, в староукраїнський період, і в час функціонування нової української літературної мови»¹. Українці впродовж своєї писемної історії послуговувалися різними літературними мовами. Ці мови або неоднаковою мірою відображали живе мовлення (давньоруська, руська, проста, слов'яноруська), або не відображали його зовсім (чужі мови – церковнослов'янська, польська, латина, грецька, російська).

Перші очевидні ознаки українського живомовного впливу на чужу привнесену літературну мову – староболгарську – спостерігаємо вже в період Київської Русі. Проникнення народнорозмовних елементів призвело до фактичного виділення із церковнослов'янської мови киеворуської редакції – давньоруської з переважанням українського елемента на півдні Русі. У староукраїнський період (XIV – XVI ст.) маємо окремі пам'ятки, де українська живомовна стихія відбита настільки виразно, що вони

¹Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. – К., 1998. – С. 4.

(тексти) взагалі не викликають сумнівів щодо їх мовної належності. Разом з тим значний масив українських пам'яток цього періоду позначений найрізноманітнішими впливами різних як розмовних стихій (білоруської, польської, від кінця XVII ст. російської), так і літературно-писемних мов (польської, церковнослов'янської, латини, грецької). Зрозуміло, залежно від місця створення писемної пам'ятки, помітно нашаровувався на її мову місцевий діалект.

Північноукраїнські землі десь від другої половини XVI ст. охоплює хвиля реформаційних процесів, що котилася із Західної Європи. У цей час в Україні і в Білорусі здійснено перші спроби перекладу Святого Письма, на Правобережжі виникають братства, закладаються школи, друкарні. Важливу роль у культурно-мовному розвії краю відігравали повітові канцелярії. Як зауважила Наталя Яковенко, «канцелярія була своєрідним осередком публічного життя конкретного регіону. Усі новини, які могли хвилювати шляхетський і міщанський загал, стікалися сюди, проходячи через перші руки канцеляристів»². Постать писаря стає своєрідним акумулятором навколишньої мовної ситуації. Саме місцевими писарями, а особливо підписками, хлопцями, які остаточно вписували справу до книг та робили виписи з них, значною мірою й творився мовний узус. Один підписок міг пропустити з тестаменту до актової книги полонізм *лейци*, інший вважав за потрібне замінити його більш зрозумілим *вожки*; скопіювати кириличною графікою точно польське *моцне* або творчо підійти до своєї роботи і вписати слово «по-своєму» – *моцно*; десь на мить відволіктися і «согрішити» – написати зовсім по-домашньому *двє радни*, хоч з іменниками середнього роду цей числівник уживав писар у писемній практиці без двоїної форми *два села*, *два поля*. Виписи з «правильними» і «неправильними» формами розходилися поміж людей і нерідко ставали своєрідними взірцями письма. Писемна мова іноді вбирала кілька варіантів написання, які з часом «приживалися», іноді відкидала. На прикладі текстів актових книг повітових канцелярій можемо уявити мовний портрет, наприклад, луцького чи житомирського шляхтича, який знав грамоту.

У пропонованій статті намагатимемося показати впливи різних мов (усних і писемних) на тексти, створюванні на Правобережному Поліссі у XVI ст. Для аналізу беремо скорописні твори ділового стилю (Луцьку 1561 та Житомирські книги 1590 і 1635).

За висхідну (відправну) мову творення цих пам'яток вважаємо

²Яковенко Н. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археологічний щорічник. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 162.

«руську», про яку наразі (зрештою, й раніше) в лінгвістичній медієвістиці ведеться гостра полеміка на предмет належності її до надбань конкретного етносу. Напевне погоджуються всі дослідники, що «руська» мова періоду ВКЛ – не польська й не російська. Важко розв'язуваною є проблема визначення її білоруськості чи українськості.

При характеристиці виявів звуків та форм «руської мови» у кожному окремо взятому випадку варто зважати на той факт, що наприклад, до кінця XVI ст. писарі не мали взагалі жодних описів цієї мови (словників, граматик). Натомість церковнослов'янська, хоч і не була також до цього часу кодифікована, проте мала вже кількасотлітню історію вживання та використання на Русі. Від того ж таки XVI ст. здійснено граматичий та лексичний опис польської мови. Таким чином, від кінця XVI ст. «руська мова» саме нерідко і являла собою за влучною характеристикою Нікити Толстого «компромісні досліди над мовою..., де з одного флангу була польська, а з другого церковнослов'янська – у відносно чистому вигляді. Середнє положення між ними займала мова „західноруська”, в одних випадках наближуючись до білоруської, в інших до української»³.

Фонетична варіативність.

Аналізовані пам'ятки створені в поліському регіоні, тому, зрозуміло, що місцеві розмовні елементи проникали в тогочасні тексти. Найвизрашніше таке проникнення, що призводило до варіативності, простежуємо на фонетичному рівні.

Чи не найхарактернішим прикладом різних звукових рефлексів, викликаних польським впливом, є написання, пов'язані з виявом колишніх *e, *'a. На Поліссі така реалізація послідовно залежить від наголошуваності – під наголосом я (A), в ненаголошеній позиції e: *ввазана* 3* – *в везеню* 5; *дворєнину* 43 – *дворанине* 70, *пояс* 25 – *поєс* 126, *з ураду* 2 – *з уреду* 5 зв. – *з уряду* 36, *масланыи* 51 зв. – *масленои* 58 зв., *ввазати* 2 – *увезати* 3 зв., *боронечи* 60 – *бороначиса* 89 зв., *видєчи* 7 зв. – *видачи* 17 зв., *личачи* 9 – *личєчи* 131 зв., *просєчи* 5 зв. – *просачи* 6, *вгланувши* 23 – *вглєнувши* 30,

³Толстой Н.И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского языкапознего периода (вторая половина XVI-XVII в.в.) // Славянское языкознание. – М., 1963. – С. 245.

*Тут і надалі без вказівки на джерело подано приклади з Луцької книги 1561 р., яка зберігається в ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 25, оп. 1, спр. 3. Приклади з Житомирських книг 1590 р. та 1635 р. подаємо за виданням: Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік. Підгот. до вид. В.Мойсієнко. – Житомир, 2004. Ці ілюстрації супроводжуємо відповідними вказівками – ЖК 1590 та ЖК 1635.

хотєчи 2 – хотачи 20 зв. та ін.

Хоч трапляються випадки, де варіативність зустрічаємо в неочікуваних написаннях: *заєци* 38 зв., але *на заяца* 38 зв.

Приклади варіативності, що стали наслідком континуації давнього *ѣ.

Поліщуки ятевий рефлекс усно й писемно протиставляють залежно від акцентуації: під наголосом один звук, артикуляція якого наразі викликає дискусію, в ненаголошеній позиції – [e]. Таке протиставлення знайшло відображення вже в пам'ятках Київської Русі, а в середньоукраїнський період стало неписаною нормою для вихідців з Полісся. Для аналізованої Луцької книги варіативність, викликана реалізацією давнього *ѣ, досить характерна: *дѣти* 24 – *от детеи* 24 – з *детми* 34 зв.; *ѣ лѣсь* 33 зв., *лѣсь* 34, *под лѣсом* 34, *з лѣса* 34 – *лесных* 39 зв., *лесов* 41, *лєсы* 41, *з лєсы* 47; на сеножатєх ... – *сѣно* 34, *нагневити* ... – *гнѣву* 51 зв., *сѣсти* и чотыри недєли *сєдєти* 58, *ѣ мѣстє* 76 зв., на стрелѣ 91 зв., на сєм свѣтє 100, в повѣтє 131 зв. та ін.

Звернемо увагу на цілковиту відсутність ятевої варіативності у похідних від *јѣхати. У Луцькій книзі, як і в інших пам'ятках із Полісся⁴, зафіксовано єдиний рефлекс *є*: *єздят* 1, *єдтє* 2 зв., *єздила* 14, *єздили* 15 зв., *єду* 20 зв., *єздил* 36 зв., *єжчу* 61, *єздити* 69, *єздиш* 70 зв., *єдтє* 85, *єд* 105 зв., *єзные* 64, *єхал* 2 зв., *єхали* 2 зв., *єхати* 2 зв., *єхат* 2 зв., *єхал* 6, *єхала* 37 зв. та ін.

Вочевидь луцькі й житомирські писарі чули (й бачили) південноукраїнську – *двѣ сокиры* 15 зв., *двѣ недєли* 32, *гдє их подивали* 35 зв., *владьци* 37 зв., *зо всіми* 49, *на дорози* 52, *на мистє* 55, в ... *острови* 109 зв., *Белостоцкогo...* – *Билостоцкогo* 116 зв., *Ѡпранцє* ... – *Ѡпранци* 121 зв., *кнїгнѣ Богданє Михаиловнє* 44 – *кнїгнѣ Богдани Михаиловнє* 44 зв., в *Баєви* 133 зв., с *повѣтѣ Пєнскогo* 131 – в *повѣтє Пинском* 131 зв. та польську вимову, що нерідко призводило до потрійної варіативності: *двѣ* 15 зв. – *двє* 22 – *двѣ* 32; *сокеру* 1 – *сокѣру* ... – *сокиру* 129, на *руцє* 21 – на *руци* – 38 – на *рѣцѣ* 127 зв.; *цєлѣх* 10 – *цѣлом* 125 – *цалог* 126, *мєл* 22 зв. – *мѣла* 51 зв. – *малѣ* 140. Якщо до ятевих виявів Луцької книги долучити рефлекси Житомирської 1635 р., то отримаємо взагалі квадроваріативність: в *мєстє* 239 ЖК 1635 – *мѣста* 266 зв. ЖК 1635 – в *мѣстє* 62 зв. ЛК – до *мѣста* 271 ЖК 1635.

Оригінальна ятева рефлексія призводила до постановня

⁴Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. – Житомир, 2006. – С. 145.

паралельних відмінкових закінчень іменників: 8 голівѣ 8 – в голове 63 зв.; на дорозе 6 – на дорози 52; прикметників: великиє 3 – великии трудности 30 зв.; граничныє 1 – граничныи 56 зв., двери избные 147 зв. – избныи 148, отчизные 50 зв. – отчизныи 64, потребные 21 – потребныи 33, люди муравицкие и бережецкии 69; займенників: всакие 7 – всакии статки 64; тыи двое сверепы 28 зв., всѣ речи мое 35 зв.

Щодо вияву *ѣ > ѣ, *ѣ > є, особливо, безвідносно до наголосу, то варто зважити на те, що написання *є* могло бути підтримане білоруською мовною стихією, а відповідно й писемною традицією, де в кінці XVI ст. літера *ѣ* фактично зникла з графіки через її непотрібність: для більшості білоруських говорів (за винятком південних, власне поліських) рефлекс *ѣ повністю збігся зі звуком [e]. Прикладів такого поплутування в актових книгах дуже багато: на вечност 9, на вѣчност 9 зв.; в повете 33, в повѣте 131 зв.; копѣю 2, копею 2, копеи 37, копѣя 56 зв., копѣи 61, мешок 17 зв., мѣшок 127 зв., невѣсту 88, невѣстою 125 та ін.

Паралельні написання, пов'язані із ствердінням *р'*, властиві поліським говіркам:

врядника 17 зв. – врдника 17 зв. – на врдника 28 зв.; до вряду 7 зв. – врдѣ 23 зв., врдовым 14 зв. – врдовым 36 зв.; гсѣру 29 – гсѣрю 47 зв., ѡднорадок 52 зв. – ѡднорадокъ 147.

Це ж стосується й ствердіння *ц'*: на Верещагиньци и на Панковцы 72 зв., Тишицы – Тишици, 125, с платници 18 – с платници 62, простици 72 – простицы 156. Водночас паралельне написання в запозиченні ланцугом 38 – ланцюги 52 зв. з м'яким *ц'* навпаки пояснюємо південноукраїнським впливом.

Треба думати, що поліська фонетична особливість – ствердіння фіналь у зворотних дієслівних формах – також стала причиною варіативності: ѡб[оз]валса 30 зв., попилса 'захлинувся' – попилса водою на рудце 89.

Залишки двоїни, що також призвели до появи паралельних форм, пояснюємо поліською підтримкою. Така вимова й зараз характерна поліщукам: два чєлцы 78 зв., две радни 78 зв.

Написання *у* на місці *о передовсім у новозакритому складі, можливо, як гіперпоправне і в інших позиціях, викликане, найімовірніше, південноукраїнською тенденцією, також призводило до варіативності: позвов 1 зв. – позвує 64 зв., хорлуцкии – хорлопськіє 104, листов 18 зв. – листувє 108 зв., квалтувного 119 – квалтовным 72 зв., ванчосу 34 – ванчусу 97 зв., жидомъ Д.мн. 104, жидум Д.мн. 129.

У контексті сказаного вище цікавими видаються хитання в

написанні населеного пункту Волинської області Горохів: до Горухова 43, горѣховского 44 зв., ехали зъ Горихова до Перемилла зъ 155, а в Володимирській гродській книзі 1571 р. Стары(и) Горохо(в)⁵. У всіх трьох написаннях мова йде про один населений пункт. В досліджуваній Луцькій книзі писарі цей номен та похідні пишуть винятково через у. Для західнополіського діалекту саме в частині, де знаходиться Горохів, така «укальна» вимова в повноголосних сполуках характерна⁶. Але звідки там [i] до того ж у відкритому складі? Можливо, надпоправне написання як реакція на «ікальну» вимову на місці *о, що саме почала з'являтися на Волині? В апелятивах очевидних випадків «ікання» на місці *о ми не виявили, але у власних назвах так – міщанин із Полонного Андрѣи Гирка 136. Крім Андрія, в Житомирській книзі за 1583 р. засвідчений ще й Іван: Івану Гирьце⁷ – коростишівський міщанин. У білоруських пам'ятках (архівні книги Вітебської та Могилівської губерній), щоправда за 1688 р., виявлено апелятив *гирка* із семантикою 'сорт пшениці': ходиль до бровару з гиркою⁸. Лише з другої половини XVII ст. в українському словництві засвідчено лексему *гиря* / *гира* також як власну назву: богдан гири, Кири(к) Гири⁹, яка, ймовірно, мотивована семантикою 'коротка зачіска', що засвідчує дещо пізніше літопис Самійла Величка¹⁰. Принагідно варто пам'ятати, що в російських пам'ятках ця лексема із значенням 'тягар, вантаж' відома ще від XV ст.: *великыя желѣзныя гиры*, а в др. пол. XVII ст. виявлено апелятив із зменшуваним суфіксом: *гирька*¹¹. Тобто, на українських теренах номен *гиря* та похідний від нього демінутив *гирька*, із семантикою 'тягар, вантаж' або 'зачіска', принаймні, у писемних пам'ятках до середини XVII ст., невідомі. Отже, якщо припустити, що прізвище полонського міщанина Андрѣя Гирки походить від *гора*, а не від *гиря*, то, можливо, волиняки в другій половині XVI ст. започатковували вимову *i* < *о, звідси й поява гіперизму зъ *Горихова*.

⁵ Волинські грамоти XVI ст. / Упорядн. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. – К., 1995. – С. 140.

⁶ АУМ. – Т.ІІ. – К., 1988. – К. 73 (коментар), К. 144 (коментар).

⁷ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. – К., 1965. – С. 62.

⁸ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 6. / Гал. рэд. А. Жураўскі. – Мінск, 1985. – С. 282.

⁹ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 6. В – Г. / Відп. ред. Д.Гринчишин. – Львів, 1999. – С. 211.

¹⁰ Тимченко Є. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV - XVIII ст. Кн. 1. – К. – Нью-Йорк, 2002. – С. 174.

¹¹ Словарь русского языка XI – XVII вв. Вып.4. (Г-Д) / Гл. ред. С.Г. Бархударов. – М., 1977. – С.21.

Збереження традиційних форм та вплив поліського мовлення відбилися на написанні прислівника *відтіля*: *ѡттола* 2 – зв. *ѡттоле* 117 зв. – *ѡттол* 123 – *ѡттул* 10 зв. ЖК 1590 – *ѡдтуль* 269 зв. ЖК 1635. Перші три форми *отътолѣ*, *отътолѣ*, *отътоля* відомі пам'яткам Київської Русі¹², інші ж дві й дотепер в активному вжитку поліщуків¹³. Фонетичні варіанти *e/i* хребта 60 зв.– хрибѣт 142 – по хрибѣту 127 зв. успадковані з мови давньоруської, третя ж – хрибѣту – наслідок впливу місцевого мовлення.

Мабуть, білоруськими витоками можна потрактувати приклади лабіалізації [e] після шиплячих та *ц*: *вед жо* 8 зв. – *вед же* 79, вже давно проминул 105 – *ѡжо ни перед* 28 зв., на *местце* 126 – на *местцо* 25 зв.

Вибором графем та неприродністю чужого звука [ф] для слов'янської артикуляції можна прокоментувати паралельні написання: *похвалки* 32 зв. – *поѡалки* 95 зв., *хорою* 125 – *ѡоруоу* 138 зв., *за хоробою* 19 зв. – *дла ѡоробы* 64 зв. На час написання аналізованих пам'яток фонемний статус цього звука у поліських говірках був невиразний. Підтвердження тому – численні переплутування на письмі літер *ѡ*, *х*, *ѡ*, *хв*, *пх*, як це бачимо в справах, записаних житомирськими та луцькими писарями: *копу рафуючи* 312 ЖК 1635, *Юзѣпъхови* 267 зв. ЖК 1635, *Хведорови* 287 зв. ЖК 1635 – у *Хъѡѣдора* 292 зв. ЖК 1635, *зѡоралых* 289 зв., по *хѡили* 300 ЖК 1635 – по *ѡили* 2 зв.

Очевидно, загалом українським впливом слід пояснювати паралельні написання: в *четверь* 3 – в *четвергъ* 16, *Подрѣжског* 34 зв. – *Подрѣзског* 35, з *росказанѣм* ... – не *розказую* 69, *близких* 9 – *блиских* 11, с *нею* 90 зв. – з *них* 101 зв., с *мошною* ... – з *мошною* 129, *коленских* 52 зв. – *колинских* 141 зв., *первог* 1 зв. – *первшог* 33 – *першие* 120 зв., *крывавых*... – *кривавыи* 128; *были* 20 зв. – *били* 85 (тут йдеться про завдання шкоди здоров'ю в результаті фізичної дії), *хочут* 8 – *хотят* 95 зв. *сребра* ... – *серебро* 54. до *вечора* 25 зв. – до *вечера* 91; *ѡпанчи* 5 зв., *ѡпанчу* 38 зв. – *ѡпанча* 63 та ін.

Деякі паралельні написання прислівників варто пояснювати успадкуванням колишніх форм, що впливали на витворення нових розмовних українських: на *завтрѣе* 2 – до *завтриа* 2 – на *завтрие* 5 – до *завтрея* 130 зв.

Прислівник *заледве* представлений у Луцькій книзі чотирма

¹² Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. Репринтное издание. Т.2. Ч. 1. Л.-О. – М., 1989. – С. 819.

¹³ Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. Т.ІІ. – Луцьк, 2000. – С. 19;

варіантами: залєдвє 37 – залєдво 37 – залєдвєи 52 – залєдва 83.

Полонізми, потрапляючи в українські говірки, нерідко зазнавали різних модифікацій. Так, прислівник *wespolek*, відомий польській писемній мові періоду «золотого віку» лише в одному вияві¹⁴, під пером луцького писаря проявився чотирима паралельними формами: *вєсполок* 20 – *вєсполек* 94 зв. – *вєсполок* 5 – *вєсполек* 16. До речі, у Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст. відсутні дві із чотирьох луцьких – *вєсполок* та *вєсполек*¹⁵. Впливом польської мови пояснюємо варіативність: *влостной* 22 – *властной* 27 зв.; *влостивое* 2 зв. – *властивое* 3, *мнозство* 2 зв. – *множство* 71, *ложок* 5 ЖК 1590 – *лыжок* 10 ЖК 1590, *ведлє* 18 зв. – *ведла* 153 та ін.

Морфологічна варіативність.

Історична флексія *-ю* в іменниках *ја*-основи в досліджуваних пам'ятках, треба думати, підтримується не лише церковнослов'янською традицією, а й південноукраїнськими говірками. Натомість поліська розмовна стихія вже в цей час характеризувалася вирівнюванням твердого й м'якого типу відмінювання: *куницею* 17 зв. – *с куницею* 25, *з опанчою* 106 зв. – *з опанчею* 146 зв., *за межею* 96 – *тою межею* 120, *з ручницями* 2 зв. – *з ручницями* 31 зв.

Паралелізм закінчень *-ей* / *-ий* іменників *ї*-основ викликаний впливом південних українських говірок¹⁶: *частєи* 4 зв. – *с тых двох частии* 11, *пнїєи* 39 – *пнзии* 99; *речєи* 3 зв. – *рєчии* 62 ЛК, *днєи* 19 – *днии* 272 ЖК 1635.

Давнє закінчення *-ови* іменників *й*-основ успадковане українською мовою і вживається як паралельне в Д.в.одн. іменників II відміни поряд з *-у*. Поліським діалектам воно не притаманне. Наявність паралельних закінчень у цих відмінкових формах слід пояснювати напластуванням двох розмовних стихій – поліської та південноукраїнської. Звичайно ж, не варто відкдати й вплив традиційної орфографії: *квалту* 14 – *квалтови* 60, *мужови* 53 зв., *вряднику* 1 зв. – *врядникови* 84, *Вартикови* 68 зв., *пушкаррови* 103 зв.

Так само впливом загалом української мовної стихії варто коментувати варіативність прикметникових стягнених та

¹⁴ Stanisław Rospond. *Studia nad językiem polskim XVI wieku*. – Wrocław, 1949. – S. 69, 515.

¹⁵ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 3. Б – В. – Львів, 1996. – С. 248.

¹⁶ Жовтобрюх М.А. Фонетика. // Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С.190.

нестягнених форм, які, зважаючи на поодинокість виявів у досліджуваних текстах, саме в цей час у мовленні українців почали з'являтися: халу́пы их пу́сты сто́ят 20 зв. – хаты пу́стыи 36, дощ́ьки вы́битые ... д́вери вы́биты 72, млыны́ добры́ 71 – добры́е 11 ЖК 1590, третью́ 27 – третью́ 116 зв.,

Руйнування давнього відмінювання призвело до паралелізму відмінкових форм: на *смеркани* 63 – на *смерканю* 122, перед служебники́ 2 – из служебниками́ 2 зв., скатерта́ми 140 зв. – из скатертьми́ 155, зо всіми ты́ми речми́ 33 – из реча́ми 155, зо всіми оно́го и́мєня платы́, доходы́ и пожитка́ми 50 зв., помочника́ми своїми́ 97 – з помочники́ своїми́ 97, за ты́ми копцы́ 110 – копца́ми 151 зв., на поли́ 7 зв. – на полю́ 90, 8 *свєтлицох* ... вь *свєтлицах* 118, при́шодчи перед мене́, Бори́са Ива́новича Со́вы 39 – при́шодчи перед мене́, Бори́са Ива́новича Со́ву 39 зв., при бою́ 33 зв. – при бо́и 64 та ін.

Луцький писар цілком вільно допускав розмовні вияви уживання займенників: тую́ дѣ́вку ... – отую́ дѣ́вку 51 зв.; прислівників: тут 2 зв. – тутѣ́ж 150 зв.

Польським впливом пояснюємо такі прислівникові паралельні утворення: на́проти́вку 2 зв. – на́проти́вко 39 зв., проти́вку 32 зв. – проти́вко 59 зв., вє́чно 20 – вє́чнє 29 зв., я́вно 10 зв. – я́внє 31 зв.

Поліське діалектне мовлення стало поштовхом для появи паралельних інфінітивних форм у писемній мові: *брати* 3 зв. – *брат* 87; *выбити* 37 – *выбит* 93 зв.; *ехати* 2 зв. – *ехат* 2; *зопсоват* и *поорати* казал 110 зв. та ін.

Очевидно саме в час творення аналізованих пам'яток (можливо, й дещо раніше) під тиском розмовної стихії відбувалося становлення характерних для української мови дієслівних утворень із суфіксом *-ува-*: *отказовали* ... *отказувати* ... – *отказовати* ... – *отказывати* 68 зв., *копци пороскопувал* 118 зв.

Низку паралельних форм виявлено і в інших дієслівних формах, спричинених:
- польським впливом: *вєм* 5 зв., *вѣмь* 35 зв. – *вѣдаю* 61; *мусило́м* 76 зв., *мусил* 81 зв., *мусалом* 114.

- розмовною українською стихією: *може́т* 1 – *може́* 157, *пише́т* 22 – *пише́* 93, *дею́тсѧ* 1 зв. – *са ... де́ет* 67 зв., *са ... дѣ́ет* 71, *са́ д́везати* 36 зв. – *д́везалсѧ* 42, *є́сми* 2 – *є́смо* 2 зв. – *є́стмо* 30 зв.; *може́т* 1 – *могу́т* 10, *прииму́ю* 8 зв. – *приимаю́* 66, *запомага́ти* 51 зв. – *запомага́л* 113.

Іноді писар намагався передати майбутню дію за допомогою допоміжного дієслова *имати*, однак це йому не завжди вдавалося. Мабуть, таке утворення *бити+имати* в особовій формі вже

поступалося новій *буду*+інфінітив основного дієслова: *буду бити* 96 зв., *трудно жив* *бити* маєт 146 зв. Такі написання все частіше замінювалися вже, очевидно, звичним для часу створення пам'ятки: *боронити буду* 2 зв.

Паралелізм займенникових форм наші 1 – *дети* и *братя* наша 9 можна прокоментувати збереженням двоїни.

Числівники в багатьох випадках зберігають давнє відмінювання, водночас з'являються й нові форми: *патнадцат* 25 зв. – *патеронадцатеро* 101 зв., *пятинадцати* 101 зв. – в *пятинадцати* 34 зв., *под тислчми* 41 зв. – *под тисечма* 91, 79 зв., *трема* 21 – *тройма* 90, *на троихь* 97 зв. – *на трох* 110 зв.

Лексична варіативність.

Надзвичайно активно реагувала на тогочасні суспільні процеси лексична система. Фактичне введення українського мовного простору в європейський через нові реформаційні віяння – активне впровадження живих національних мов у писемну практику – вимагало й нових форм вираження. Для українців, як, зрештою, й білорусів, Ренесанс приніс не лише своєрідний неписаний дозвіл на використання живої мови на письмі, але й реальний доступ до європейських мов. Полонізми, богемізми, германізми, латинізми в цей час масово проникають у тексти, творені на українських та білоруських землях. У мові різних стилів з'являються численні паралельні написання для позначення тих чи інших понять. Особливо багато таких у пам'ятках ділового стилю.

Лексичний паралелізм, викликаний:

- збереженням давніх номенів та появою нових, місцевих розмовних: *просили* 12 – *прохали* ма 34 зв., *батко* 114 – *отец* 22, *дядку* 9 зв. – *стры* 23 зв., *м'їлица* 52 зв. – *млыны* 70 зв., *опат* 61 зв. – *знову* ЖК 1590, 11 зв., *если* 3 – *коли бы* 60, *два роки ...* – *два годы* 95, *робят* 96 – *делают* 159, *шалку* 1 – *кучму* 38 зв., *тут* 60 – *приехал* здѣсе 69 зв., *або ли теж* 49 зв. – *чи якобы* 8 зв. ЖК 1590, *с калитою* 126 зв. – *с мошною* 129, *на влицы* 147 – *в подворю* 141, *сокеру* 1 – *топором* 140 зв. *росказаня* 6 – *повѣсти* 45, *до гробу* 62 зв. – *с труною* 114 зв. та ін.

- польським впливом: *дороги* 63 – *гостинцом* 17 – *шлахи* 73 зв., *з вожками* 42 зв. – *з лецом* 17 зв., *болше* 2 зв. ЖК 1590 – *венць* 243 ЖК 1635, *барзо* 88 зв. – *велми* 53, *бои* 21 зв. – *валку* 59 зв., *зброю* 7 – *брони* 17 зв., *жоны* 26 зв. – *малжонки* 53, *або* 149 зв. – *албо* 154 зв. *квитом* 3 ЖК 1590 – *печатью* 4 зв. ЖК 1590 та ін. Паралелізм назв управителя шяхетської маєтності пов'язаний із прониценням в староукраїнську через польську мову германізма *шафар* 40 зв. – *ключнику* 12.

- білоруським впливом: *клячу* 1 – *сверепу* 78 зв., *сбровь* 57 –

товарышов 58 зв., парсуни 36 – твар 94 – на обличю 122.

Окремо слід сказати про значну кількість успадкованих з киеворуської епохи лексем в арсеналі луцького писаря, які з часом з ужитку вийшли, принаймні не стали українською літературною нормою: *поотнимал* 8, *отнал* 56, *о отнате* 66 зв., *слышу* 22 зв., *долгу* 22 зв., *если* 22 зв., *здешнего* 23 зв., *обычаемъ* 23 зв., *проч* 24, *истца* 32, *около* 32 зв., *много* 33, *челюст* 41 зв., *будет* ли живъ 41 зв., *мѣлница* 52 зв., *везде* 62 зв., *отищенце* 65, *есми* *приехал* здѣсе до *Луца* 69 зв., *опат* 76, *со всех* 83 зв., *послышавши* 86 зв., *год од годѣ* 100 зв., *ожидал* 103, *опьат* 109, *тот* *молодец* 111 зв., *нѣлзе* 113, *быдло* *запирано* 117 зв., *сплош* – *деревя порожаго* *ишшо* *сплош* *болшеи* *тисечи* *почертено* 118 зв., *границы* *скаженя* /*искажения*/ 126 зв., *недостатками* 131 зв., *именица* 140, *топором* 140 зв., *чертежи* 142 зв., *дал* *отмѣну* 151 зв., *делают* 158.

Натомість ці слова увійшли до російського лексикону. Зрозуміло, що тут зовсім не йдеться про російський вплив на мову писарів повітових правобережноукраїнських (у конкретних прикладах луцьких та житомирських) канцелярій. У цей час (XVI ст.) культурного впливу Московії на українські землі не було. Усі мовні контакти між людьми руськими (українцями, білорусами) й москвинами обмежувалися переважно військовими діями.

Проаналізований матеріал засвідчує значну звукову, формальну та лексичну варіативність «руської мови» у другій половині XVI ст. Викликана вона різними причинами: 1) збереженням давніх елементів та категорій; 2) загальною тенденцією до впровадження в писемну мову живих розмовних рис, причому залежно від території створення пам'ятки мовний колорит відображено по-своєму – для текстів з поліських земель місцеве мовлення перемішувалося з південноукраїнською стихією, для, наприклад, галицьких – навпаки; 3) безсумнівним впливом польської мови. Непросто висновувати про білоруський вплив на тогочасну українську писемно-літературну мову. Вочевидь, він був, оскільки в цей час білоруська мова як факт давно відбулася з притаманним оригінальним набором рис «білоруського комплексу». Інша річ, що писемно ці риси засвідчено в текстах дуже слабо. Досить часто дослідники, намагаючись показати білоруський вплив, обмежуються кількома фонетичними рисами, які властиві переважно українським поліським говорам. Небагато паралельних утворень у мові луцького та житомирського писарів, спричинених білоруським впливом, виявили й ми. Але вони безсумнівні: *сябр*, *твар*, *сверена* – однозначні білорусизми, які волиняни й житомиряни вживали поряд з *товариш*, *обличє*, *кляча*.

Нічого не можна сказати про церковнослов'янські витоки

паралельного вживання окремих елементів у досліджуваних текстах. Для ділових текстів церковнослов'янська мовна стихія була непридатна загалом, тому й не виокремили ми жодного прикладу варіативності в досліджуваних актових книгах, пов'язаного з церковнослов'янським мовним впливом.

Виктор Мойсиенко

Причины вариативности в староукраинском литературно-письменном языке

(на примере текстов северноукраинского ареала XVI в.)

В статье проанализированы случаи вариативного употребления полесскими писателями фонетических, морфологических и лексических элементов, выяснено причины такого языкового параллелизма.

Ключевые слова: *вариативность, языковое влияние, письменный памятник, северноукраинское наречие, «руська мова».*

Victor Moisienko

Variation in the old Ukrainian literature-written language

(on examples of the texts of North-Ukrainian areal XVI c.)

In the article was analysed the cases of variation using phonetical, morphological and lexical elements by writers of Polissia, was found out the reasons of such language parallelism.

Key words: *variation, language influence, written monument, North-Ukrainian dialect, «russian language».*